

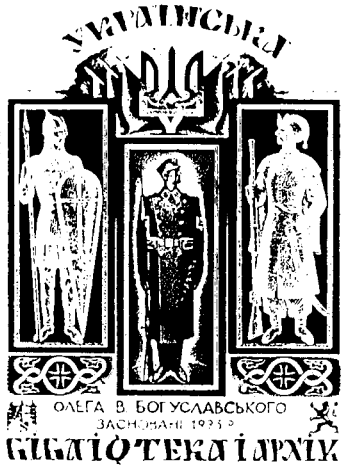
Ол. Зозуля, Ол. Терпкин

СЛІДАМИ ПОДІЙ

Спогади.

Детройт — 1987

Відбитки з *Українських вістей і Свободи*

Ол. Зозули
Ол. Терпкий

diasporiana.org.ua

Ол. Зозуля

ДНІ І НОЧІ

Документальна оповідь

Ранок починається з тиші, свіжого повітря і пташиного співу. І вже коли сонце озолотить надземні дива, пташиний спів німіє — його глушить рев тракторів і людський гомін, що переходить у крик і сварню. Це ознака, що ланки і бригади розпочинають польові роботи.

У такий благословенний ранок підстрибцем котилось брухованим шляхом авто. Обабіч ген-ген розлігся зелений океан чернігівських лісів, що бере свій початок із сивої давнини. Авто везло господаря цього шматка землі, секретаря обкому партії Федора Макарівича Шевчука на засідання ЦК. Вкублився він на задньому сидінні поруч з своєю половиною Олександрою Матвіївною. Поруч шофера сидів дебелий міліціонер — персональна охорона.

Товариство недобірне, мовчазне. Секретар весь час шелестів в'язкою друкованих паперів, щось підкреслював, щось дописував. А водій, що виріс у цих краях, невгамовно розповідав сусілові про лісне царство і дар природи: перерахував вишні дерев, ягідники, грибні масиви, звірину і пташиний рід. Замок лише тоді, коли переконався, що міліціонер ритмічно кліє довгим носом.

До Києва прибули опівдні. Відвізши Олександрю Матвіївну до батьків, що мешкали на Кузнечній, секретар почав чепуритись: зав'язав краватку, причесав волосся і почав чистити взуття. Саме в цей момент авто в'їхало на подвір'я НКВД і зупинилось. Міліціонер, спритно вискочивши з авта, відкрив двері й кинув:

— Виходьте, вже приїхали!

Секретар від несподіванки отетерів, збагнув де опинивсь, почувши:

— Слідуйте за мной!...

Його привели до великої кімнати, на дверях висіла табличка „Попередній допит”. За великим столом сидів майор, а збоку миршавенький писарчук. Майор вибрав з папки анкету і почав допит.

— Де ви родились, хто був батько і ким працював?

— Народився в селі Рогачах у родині коваля, що працював у поміщика Косінського.

— Син коваля, закінчив гімназію, володіє німецькою і французькою мовами... Це явна брехня. На чий кошти ви учились?

— У поміщика була дочка мого віку, а в неї репетитор француз. Щоб заохотити дочку до науки, пані запросила до науки й мене. Потім разом училися в Топорівській гімназії. Витрати я мав відробити, але сталась революція, пан утік до Парижу, і борг лишився несплачений.

— Майте зв'язки з паном?

— Ні.

— Хе!... А ось лист з Парижу на ваше ім'я якоїсь Нелі. Що це значить?

Нелі — це дочка Косінських, але я такого листа не одержував.

— Це правда, бо лист потрапив до наших рук. У вашій анкеті говориться, що батько працював ковалем, а документ говорить протилежне. Подивіться на це фото і пригадайте свій родовід.

Глянувши на фото, секретар онімів. З фотографії на нього дивився його батько; на плечах еполети, на грудях хрести, а на звороті підпис: „Генерал от інфантерії Константин Тимофеев.”

— Кажете коваль, га?

— Це помилка, наклеп. Коли батько працював на Погребищенській цукроварні, він приймав участь у драмгуртку. В п'єсі „Дочекалися своїх” він грав оцього генерала. Після вистави всі аматори заgrimіровані зробили на згадку знімки. Батько зфотографувався в чині генерала. Яким чудом потрапила вона до вас, ви знаєте, але ще донедавна вона була в моєму альбомі.

-- Ви комусь допомагали матеріально?

— Ні. Щоправда, за мого головування облпрофрадою, було ухвалено додаткову стипендію студентові Миколі Кучерявому.

— Де він тепер працює?

— В Наркомторзі.

— Хто ваша дружина, її батьки і де вони працюють?

--- Дружина вчителька, а батько її Матвій Семко, працює кухарем у ресторані Інтурист.

— Так-с... Значить, обслуговує туристів?

-- Так.

-- Покищо все. Решту докажете своєму слідчому. В дев'яту, — кинув писарчукові.

Вартовий, що стовбичив під дверима, припняв секретаря під свою опіку і відвів до призначеної камери. Шевчук переступив поріг і здивувався, що його зустрічає секретар столичного обкому Кудрявцев.

— І тебе сюди?!

— Їхав на засідання ЦеКа, а попав у ЧеКа. Три місяці секретарював і... будь здоров! Найцікавіше те, що мене привіз сюди власний охоронець. Могли ж заарештувати вдома.

Кудрявцев переконався, що Шевчук — це ягня, яке потрапило до зграї вовків у овечій шкірі. Він досі не зрозумів, що його шофер, охоронець і особистий секретар — це агенти органів безпеки.

— Кажеш, могли заарештувати вдома. Після самогубства Гамарника, Орджонікідзе, Скрипника, Любченка, Хвильового у Кремлі винайшли делікатний спосіб арештів. Наприклад, Косіора затвердили головою Радянського Контролю, а коли він прибув до Москви, то замість Раднаркому попав на Луб'янку. Так було „висунуто” на вищі посади Чубаря, Гринька, Буценка й інших.

— Я розумію: знищили мільйони селянства за нехіль іти до колгоспів, тисячі працівників науки й культури, ніби вони не льюальні до режиму. Але нищити комуністів, для чого?

— Невже ти віриш у комунізм? Після третього допиту я зрозумів, що комунізм — це вуаль, за яким ховається людське горе, страждання і повільна смерть. Пригадую, був такий професор Логвін, який створив своєрідну теорію, що справжнім комуністом на землі був лише Христос, бо боровся за правду. За це його і розп'яли на хресті. На верхах переполошились і... і зник професор разом із своєю теорією. Що лишилось? Насліддя Івана Грозного і Петра Першого, що кожному підозрілому відрубували голову. Вони ж перші започаткували будівництво недоступних тюремних мурів для рабів своїх. Я сибіряк, ти українець. Яку користь дала нам революція?...

Двері відкрились, до камери крадькома ввійшов виняткової вроди юнак. Він незвично ступив два кроки й тихо мовив:

— Євген М'якота, член спілки письменників...

— По якій статті?

— Покищо без статті. Затримали до „в'яснення”.

— Затримали на квартирі чи на вулиці?

У народному суді, під час розправи над своєрідним дідком.

І письменник почав розповідати про те, як діда Буца судили за казку. Казка коротенька, суддя її зачитав у тій редакції, яку змайстрував донощик. Я її занотував до свого бльоку. Зміст її такий. З лісу до села занесли вовки і почали красти овець. Щоб провчити сіроманців, селяни огородили ліс, і вовки, не маючи що їсти, перегризли один одного. Лишився лише один найсильніший, який з голоду здох.

— Яких вовків ви мали на увазі? — запитав суддя.

— Про звичайних, — відповів дідок.

Його присудили до десяти років таборів. Дідок відкашлявся й мовив: „Мені 92 роки, тож, дякую, що ви мені продовжили вік до 102 року”. А при виході з суду мене заарештували, відібрали бльокнот і привезли в шо загороль. Але при допиті виявилось, що мали заарештували дружину директора цукротресту Євгенію М'якоту, а замість неї заарештували мене, Євгенія М'якоту. Помилка в одній літері „я”. Тепер не можуть розібратись якої я статі: жінка чи чоловік?

— На прогулку! — вигукнув вартар

* * *

Третю ніч Микола не спав. Якісь химерні думки плуталися в голові наче тумани у верболозах. Вечірня сутінь, подзьобана небесними світилами, застигла в космосі, як крига на північному полюсі. Легенький вітрець ворухить зелене листя каштанів, і тінь їх витанцьовує на пішоході та множить страх. Йому здається, що хтось позаду підкрадається і ось-ось вхопить його за горло. Але позаду гоїдалась лише самотня його тінь.

Спересердя зайшов він до ресторану, сів за круглий столик і, замовивши дві чарки вірменського коньяку, хвацько випив одну за одною. В утробі забулькотіло, заканудило. Молода пара, яка сиділа поруч, зрозуміла, що перед ними сидить алькоголік, і щоб не попасти в халепу, лишили недониту каву й вийшли.

Кажуть, що непитущу людину може звалити з ніг чарка алькоголю. Але ж Микола випив дві й відчув лише гіркоту і сморід. Щоб упокорити нудоту, замовив ще пляшку пива. Сидить мов окаянений і спостерігає, як дрібненькі краплини переморгуються у склянці пінястого пива. Сьорбнув і... закашлявся. До безсоння приєдналася ще й нудота і біль у голові. Над вухом живчик вибиває якусь плутанину про минуле, прийдешнє, оминаючи сучасне.

Тепер він зрозумів, що втратив здібність думати. Це вже ознака божевілля, бож не може пригадати який сьогодні день, чи обідав та що їв. Джаз грає танго, крутяться пари, а він чує лише човгання ніг по паркету. Долому, долому чим швидше, щоб заховатись від людей і від самого себе.

Знову сирій пішохід, ті ж каштани й сутінь ночі. Він крокує наче на параді сфрейторським кроком, озирюючись чи не переслідує його привид. Ось і дім його. У вестибюлі, як завжди, кунає в своєму кріслі швайцар, дід Онуфрій.

— Вам до кого?

— До себе!

— Невже забули, що переїхали на Гоголівську сім.

— Кажете Гагарінська сім, що коло...

— Не Гагаринська, а Гоголівська.

Швайцар зачинив за приблудою двері і сердито буркнув: „Залив горлянку, що й до хати не потрапить, а ще й тільгент, хе!

Біля дверей нового мешкання стовбичили два молодики і дружина лвірника, як представник цивільної влади домоуправління.

Де ж це ви вештаєтесь? Дві години колядуємо під дверима.

Мовчки відкрив двері, і трійця, без запрошення, увійшла до кімнати.

— Отака справа, — сказав дебелий, — маємо доручення перевірити вашу кімнату.

І щоб не було сумніву, тицьнув господареві ордер, в якому говорилось: „...право на обиск і арест”. Печатка прокуратури і розмашистий підпис.

— Прошу, перевіряйте!

— Що ж тут перевіряти, коли у вас крім ліжка та двох стільців нічого нема.

Тепер він пригадав, що не всі речі перевіз із старого мешкання. Все ж таки склали протокол, в якому говорилось, що „під час обиска компроментуючих матеріалів не обнаружено”.

Посадили раба Божого Миколу в стареньке авто, і через кільканадцять хвилин він уже стояв перед черговим комендантом безпеки й відповідав на запитання.

— Ім'я і прізвище?

— Микола Кучерявий.

— Професія?

— Економіст.

— Сдать паспорт, пояс, галстук. **Что еще при вас?**

— Сімнадцять карбованців і годинник.

— Золотой?

— Металевий.

— Не нада.

Черговий почав розмову по-українському, а кінчив по-російському. Мабуть тому, щоб підкреслити своє походження. Але яке?

Аж тепер повернулась до Миколи свідомість, важкий тягар сповз із плечей, і він легенько зідхнув. Тепер ненаситно хотілось заснути, все забути, провалитися в забуття.

Охоронник відвів його до тринадцятого номера, що містився в кутку півнідвалу. У невеличкій камері на чотири ліжка сиділо дві мовчазних особи. А тому що маленька червона лампа під дверима кидала пасмо слабенького світла — розглянути поживців було неможливо та й не цікаво. Сон придавнив його до солом'яного матраца, і він провалився в забуття. Спав у незмінній позі горілиць, що нагадувало покійника. Проклинувся лише тоді, коли відчув, що хтось шарпає його за ногу.

— Вставайте! Обід подали.

Микола відкрив очі й здивувався. Камера переповнена знайомими людьми, а серед них нарком торгівлі Андрій Сапов щось нашіптує наркомові хліборобства Паперному. Біля вікна стоїть голова Укоопспілки В. Кузьменко і пильно дивиться крізь замурзане скло, що відгороджене козирком. Це зроблено для того, щоб людина призвичаїлась жити без спілкування з зовнішнім світом.

На столі стоїть посудина з якоюсь рідиною, чотири ложки, а пожильців вісім. Значить, їсти і спати треба в дві зміни. Подивився на годинника — стрілка показувала, що вже чверта година. І, як годиться при зустрічі, мовив:

— Добрий день!

Ніхто не відгукнувся. Усі сиділи наче забальзамовані, пригнічені. Першим підійшов до варива релактор Володимир Бембік. Помішав ложкою рідину, понюхав і...

— Воняєт гнільйом, брр-р...

— Почекай, на друге подадуть антрекот, — кольнув Кузьменко.

— Треба зробити дегустацію, — жартуючи додав Сапов, — може в цьому вариві безліч вітамінів.

— А що ви думаєте? — втрутився Паперний. — Науково доведено, що худобі більше смакує прогнилий харч: силос, прокисла гичка, жом.

— Так ми ж не худоба!

Нарешті до варива підійшов голова ЦК профспілки Баркан. Набрал ложку брунастої ріднини, сьорбнув і авторитетно ствердив:

— Присмак різnorodний, але страшенно противний. Відчувається, що цей кандьор зготовлено з усіх кулінарних відходів тижневої давности.

У дверях відкрилась „кормушка” і вартовий гукнув:

— Подать посудіну!

Після „обіду” настав мертвий час. Кожний думав про те, що його запроторено сюди помилково. Мабуть тому і розмова не клеїлась. Хто ж знає хто тут ірішний, а хто праведний. З особливою підозрою приглядались до Миколи Кучерявого. Молодого економіста кинути в камеру між наркомів — членів ЦК, для чого? Якщо він „стукач”, то це виявиться з першого допиту. Але на допит не викликали. Певно йде перевірка, яка займе деякий час. Якийсь мудрець сказав, що найстрашніше невідоме, бо воно не підлягає аналізі. У трагічний момент треба думати про найгірше і сподіватись на краще. Бож коли людина думає, що її засудять на кару смерті, а її засудили на довічну тюрму, то людині здається, що вона вдруге народилась на світ. Над дверима тричі моргнула лампа. Це означало, що вже десять годин і треба вмошуватись на покій. Якщо спати в дві зміни, то на спання припадає по чотири години. Чергу встановили за альфавітом. Саме в цей час відкрились двері і вартовий гукнув:

— Володимір Бембік, на допрос:

Цей виклик усіх насторожив. Чому допит уночі? Може звільнятьтимуть?.. Тут є якась логіка. Привезли ж сюди серед темної ночі, тож і звільнятьтимуть у цей час. Щоправда, дійсність стверджує: хто потрапив за двері цієї установи, ще ніколи назад не повернувся. Але ж можуть бути й винятки! Допитуваний повернувся на світанку. Всі, наче на параді, встали. Але, побачивши бліде лице редактора, спокійно сіли на свої місця.

— Ну, розповідай, — попросив Сапов.

— Розповідати можна багато, та слухати нічого. А зустріч була несподівана, гарна. Привели мене до самого начальника відділу. За столом сидить мій колишній друг юних літ Чердак Фіма. Він встав, міцно обняв, потис руку і запросив сісти. Через кілька хвилин принесли нам біфштекс, каву і тістечка. Ну, думаю, через кілька хвилин гулятиму по Хрещатику. Під час вечері розпочалась розмова.

— Пам'ятаєш, — почав Фіма, — Одесу, Дерibasівську, Салову? Ти у „Маяку” друкував віршики про „Кірпічки”, „Бубліки”, які співала вся країна. А пісеньки ці висміювали владу. Пригадуєш: „... і по вінтіку, по кірпічику — растащили кірпічний завод”. А мені ж приходилось у незвичайні боротися з контрабандою та всякою сволотою. Ти став членом ЦК, а я й досі воюю з ворогами народу.

— Ти в цій справі майстер...

— Маєш рацію. Комусь же треба захищати здобутки революції!

Коли транезу закінчили, Фіма запалив цигарку і, вже іншим тоном, продовжував:

— Твої діла, Володимире, не важні. Ти попав до списку ворогів народу. Точніше, до опозиції троцькістів. Троцький у Мехіко віскі попиває, а ти баланду-кандьор. Невже ти віриш у перманентну революцію? Раджу тобі, щоб зберегти ребра, написати покаєння. Тобі дадуть термін ув'язнення і посадять у табір, приготований для вашого брата на Амурі. Там не погано харчують і пращовати не примушують. Все ж таки, ви дещо зробили для революції. Передай своїм товаришам, щоб кожний вибрав собі якийсь шкідництво. Упертих, звичайно, чекають Соловки.

— Але ж я ні в чому не винний! — кажу йому.

— Не будь наївним. Партія краще знає, хто винен, а хто ні. Чердак встав з-за столу, шильно подивився мені в очі, міцно потис руку, соковито поцілував і членоподібно сказав: „Прощай, Володя!..” Це означає, що моє життя обірвалось назавжди. Він сам вивів мене в коридор і передав вартовому, який допровадив мене до камери. Як вам подобається такий допит?

Усі мовчали, хоч запитувати було про що. Лише по хвилині Сапов мовив:

— А я все таки напишу до Нюстишева. Ми ж разом у Сибіру партизанили, громивли білих та куркульські банди, що розпинались за незалежний Сибір.

— Мабуть і Постишев смакує що ж баланду, бо портрет його лежить на підлозі прикритий газетам.

Ніхто не збирався лягати спати, ніхто не ронив жодного слова. Всі сиділи в обіймах роздумів. Раптом відкрилась „кормушка” і пролунав знайомий голос:

— Получайте хліб і чай!

Через кушеньку павзу відкрились двері і до камери увійшов худорлявенький дідок з великим „сидором”. Зміряв оком присутніх і знесиленням голосом проказав:

— Драстуйте вам!

Усі переглянулись. Дідок сів на підлозі, витягнув з торбини шматок хліба і почав повільно жувати. За професійною звичкою редактор почав довбатися в душі ділка.

— Звідкіля, дідусю?

— Та з Брашлавщини.

— За що ж це вас сюди?

— За вовків.

— Яких вовків?!

— Звичайних, яких же. Було це в голодівку. Знаєте яке було безхліб'я. Люди вмирали, а скотина здихала. Якось голова колгоспу наказав мені три клячі повести до лісу на підпасок. Отож, коні скубуть молоду пашу, а я молоденький шавель. Підкріпившись зіллям, ліг під кушем і смачно заснув. Прокинувся вже коли сонце пролірявило верхівття. Глянув — коней нема! Я сюди-туди і... о, лишенько моє непросвітне! Біля кушів лежать одні кості, що лишили після себе вовки. Тягали мене за тих вовків кілька тижнів. Тепер згадали про тих коненят, забрали мене старого як ворога народу та приперли сюди. Ну, то вже що буде, то буде...

Двері відкрились і:

— Корній Кор-т, давай с вечами!

Дідок схопив свого „сидора” і позадкував до дверей.

— Останнє інтерв'ю, — сказав редактор, — і те незакінчене. А про вовків він таки гарно розповів. Шкода, що забрали. Мабуть, не в ту камеру запхнули.

— Не про вовків мовилось, а про нечуваний голод, — озвався Андрійчук, — про тих, які вирощують цей хліб, що ми жуємо. Померли, але чому?

— Через саботаж, — вигукнув Паперний. — Куркулі позакопували хліб і створили голод. Вони, і тільки вони, є ворогами народу.

— Чекай, чекай, — не стерпів мовчазний Кузьменко, що уважно прислухався до карколомних фраз. — Ти, Паперний, у той час керував політуправлінням МТС на Поліссі, командував розкопками прихованого хліба. Скільки ж ти його викопав? Щоправда, ти конфіскував торбинки з маком, квасолею, соняшниковим насінням, насінням льону. Цими торбинками були завалені всі заготконтори. Пригадуєш, як на пленумі ЦК я запитав, що маємо робити

з шми торбинками? Косіор відповів: „Квасолю злати до держторгу, а мак і інше насіння переробити на олію, а макуху злати колгоспам для годівлі скоту. Правда, хулоба тієї макухи не бачила, її з'їли голодні селяни.

— Я бачу, що розпочинається сварня, — мовив Баркан, — треба встановити порядок. Нас тут сім членів ЦК: два українці, три євреї, один сибіряк та словак. Словом, інтернаціонал трудової інтелігенції. Треба дискусію регляментувати, бо...

Думку своєю він не закінчив, бо його покликали на допит. Сварня припинилась, але розкол учораїніх одностумців був очевидним. Тепер усі чекали на повернення з допиту Кучерявого й Баркана.

Нестерпне чекання — це своєрідне бичування себе самого. Йдеться ж не про наївну цікавість, кого висунули на вищий шабель, а кого засунули в периферійну діру. Йдеться про життя чи смерть.

І коли повернувся з допиту Кучерявий, напруга послабла. Його розглядали з усіх боків, щоб визначити: стукач він, чи наївне ягня. Але він, не чекаючи запитань, сам почав розповідь про вигаданий злочин, до якого непричетний.

— Я ваш слідчий Карпалевський, — відрекомендувався чорнявий з трьома шпалами. — Повірте мені, я бажаю вам добра. Не опирайтеся, краще буде для вас, і спокій моїм нервам. Прошу розповідайте.

— Про що?

— Про шкідництво.

Я розповідав, що батько загинув у громадянській війні, я потрапив до Бориспольського будинку безпритульників, закінчив школу, інститут, працював економістом в комісаріяті торгівлі.

— Це ми знаємо. А як ви потрапити до СУМу? Чули про процес СВУ?

— Чути чув, але...

— Значить, признаєтесь і розумно робите. Тоді прочитайте оце і підпишіть. Пояснюю: ця стаття, порівнюючи з іншими — шастя. Вона вбачає лише вислання.

— Я йому повірив і підписав.

— Страх перемиг, — кинув Сапов.

І почалася дискусія на тему, що таке страх.

— Я вважаю, — почав Паперний?, — що страх народжується в безідейних, що легко потрапляють до ворожого табору. Я у такому віці був комісаром армії. Ми були безстрашні, йшли у вогонь і воду: розгромили біляків, вигнали з України Петлюру, знищили басмачів і куркулів та створили колгоспи...

— І створили голод, — перебив його Андрійчук.

Ця решіка викликала в Паперного лють.

— Ти, Андрійчук, у розцвіті нашого життя, зліпив якусь „Історію ревуху в Україні”, вихваляєш Петлюру, Скрипника, Любченка. Тебе вигнали

з партії як укапста, ворога, ти...

— Хвилиночку. Ти звик комісарити перед мовчазними солдатами. Але тут ти не комісар, а я не солдат. Чого ж ти разом з ворогом сидиш у цій заперті?

— Помилково. Я кавалер чотирьох орденів, я воював, я маю право на почесність.

— На арешт і зневагу. Помилка? А хто ж її зробив? Адже в політбюрі переважали євреї: Троцький, Зінов'єв, Каменєв, Свердлов. Першим генсексом партії був Свердлов, одноразово і головою ЦВКу. В армії верховодили Троцький, Гамарник, Якір, Фурманов, Едельман і такі, як ти. Як же ж сталося, що Сталін, будучи комісаром нацменшости, угниздився в Кремлі, всіх перестріляв, а решту гноїть у таборах?

— Нас, євреїв, що своїм умом створили нову державу, обдурили; використали, як верблюда в пустелі, що врятував спраглих. Тепер, коли появились авта, верблюд — зайвий. Але ти забув, що боротьба є вічна поки живе людина. І хоч відродився антисемітизм, ми не підкоримось.

— А Комінтерн мовчить, га?

— Мовчить, бо звідти євреїв теж вигнали

— Але ж Каганович, права рука Сталіна, благоденствує! А Мехліс, особистий секретар Сталіна, редагує накази. Невже й вони антисеміти?

У цей час двері відчинилися і санітари на ношах унесли Баркана. Його поклали на ліжку і мовчки вийшли. В камері настала така тиша, яка буває під час прощання з покійником. Усі дивились на його забинтоване ліве око. Хтось тихо мовив:

— Значить, один уже готовий. Хто ж наступний?

Здавалося, що приходить нульовий день, треба прощатися з прекрасним.

Але Баркан, на диво, глухо застогнав, розкрив право око і щось прошепотів. Він обвинувачення не підписав і тому став єдиним героєм у цій камері. І вже, коли випив склянку води, прийшов у нормальний стан.

Редактор, що вважав себе компетентним у медицині (жінка ж лікар), помацав пульс і авторитетно ствердив:

— Ритм нормальний. Мотя, тебе били?

— Ні.

— Що ж сталося з оком?

— Сталось це так: Черлак зажадав, щоб я підписав приналежність до Бунду. До якого Бунду? Я син мотузника і помагав батькові крутити колесо.

— Хто рекомендував до партії?

— Лазар Каганович. Він, кажу, з нашого містечка Хабно, ми разом учились у хедер. На цьому допит скінчився. Відвели мене в якусь комірчину, де на мене чекав верзило. „Розлягайся і лягай” — буркнув він. Я ще

не встиг лягти на тапчан, як він раптово запустив свою лапу під моє ребро, щось тріснуло і біль пронизав усе тіло. Я дико заверещав, схопивсь з тапчана та з розгону вдарився об ріжок столу. Кров заюшила мені очі і я впав на підлогу. Віднесли мене до амбулаторії, перев'язали око, живіт, дали укол і я заснув, Оце й усе.

Почали викликати на допит останніх. Як видно, допит пройшов блискуче, бо через півгодини всі повернулись неушкоджені. Першим відрекомендувався Паперний:

— Підписав приналежність до троцькістів.

— Правду кажучи, — мовив Кузьменко, — я до ладу не второпав, що мені пришили: укапїзм, петлюрівщину чи махновщину.

Вільчак, що чувся чужим серед гурту, занадто спокійно дивився на поточні події. Його обвинувачують у шпигунстві на користь Чехо-Словаччини. Слідчий натякнув, що відбуватиме кару в інтернаціональному таборі. Можливо депортують на батьківщину.

Тепер страх лишився позаду. Всі чекали на формальний присуд Трійки, що підтверджувала статтю злочину, підібрану слідчим. Присуд енкаведистів не підлягає оскарженню, лишилось надіятись на внутрішні зміни на верхах. Ознаки на зміну дорівнювались нулеві. Єжовське пильне око заглядало в кожну щілину, донощики прислухались до кожної наполоханої істоти, слідчі (за висловом редактора) працюють сто годин на добу. Конвеєр морду працює точно, як кремлівський годинник.

Через кілька днів після слідства до камери зайшов Чердак. Очевидно він мав обмежений час, бо зразу ж зачитав, кожному зокрема, стандартний вирок, в якому говорилося: „10 років табору суворого режиму без права на листування”. Іншими словами: без права на життя. Як велять формальності, кожний під вирок підписався.

— Тепер, — сказав Чердак, — готуйтеся до етапу. Погрузка завтра о десятій вечора.

— Чи можна побачитись з ріднею та одержати теплий одяг?

— Одяг можна, а побачення ні.

Коли Чердак закрив за собою двері, Паперний підійшов до Андрійчука, міцно потиснув руку й мовив:

— Ти, Андрію, маєш рацію. Ми євреї і ви українці маємо право сказати: „За що боролись, на те й напорились!” Але ви в кращому становищі, бо маєте власну землю, а ми лише холодний Сибір. Хоч співається, що „Сибір тоже русская земля”.

— Завойована, — додав Санов.

Перше, що дивує людину на землі — це тиша, бож іше предки криком ствердили, що тиша віщує бурю, зливу, потоп. Це твердження плуталося в закамарках душі Антона, бож буря охопила всі закутки мирного буття людей. Страх і невгамовний крик душі — утікай, чоловіче!

Буря докотилась навіть до коопераци, що с'як-так обслуговує труларів. Серед білого дня заарештували голову Укоопспілки В. Кузьменка, а наступного дня не прийшов на працю і його заступник І. Гаарілов. Призначили якогось Темкіна, але через тиждень і його автофургон відвіз до Лук'янівської тюрми. Тепер зникають рядові: інспектори, товарознавці, економісти. Страх розкрив крила, замкнув уста. Лишалась одна надія на забутого Бога.

Антін стояв на пероні чекаючи на батька. На диво, поїзд прибув своєчасно. З заднього вагона виїшов худорлявенький дідок, тримаючи в руках рогожового кошника. Юрба пасажирів безладно пхалась до вихідних дверей, щоб швидше зайняти чергу до трамваю. А дідок, щоб оминати штовханину, вичікував. Раптом почув:

— Тату!

Син міцно обняв батька, взяв з рук кошника і повів до третьої класи, де на підлозі покотом лежали ті, що не можуть купити квитка, щоб їхати далі в невідоме.

Вони сіли на лавці біля дверей убиральні, де на стіні висів великий плякат з чудернацькою карикатурою: дебела рука в їжаківій рукавиці душить німечного чоловіка. Під плякатом підпис: „Ворога народу зловлено”.

— Що це таке?

Зараз розповім. Викликав я вас, щоб поговорити, бо може... Мене вигнали з Укоопспілки.

— За що?

— За те, що ви колись мали вітряка.

— Так я ж його віддав колгоспові.

— Але пляма лишилась. Щоб зберегтись, хочу втекти від себе.

— Як це — від себе?! А жінка, синку?

— Ми розійшлись.

— Що?!...

— Ми розійшлись, щоб обминути прокляття. Але розійшлись для людського ока. Тепер Оксану з роботи не виженуть.

Вони говорили з поспіхом, перестрибуючи з теми на тему, щоб наговоритись та один на одного надивитись. Ніхто ж не знає де чатує лихо і яким завулком можна його оминати.

— Через 20 хвилин починається посадка. Ходімо на перон та постіймо на прощання, як велить звичай.

Батько взяв свого кошника і слухняно потупцював за сином. Коли пройшли контролю, Антін почав нашіптувати:

— На нічліг ідіть до Оксани. Вона все знає, тож у розмовах обходьте це лихо.

— Обійду. Ти хоч гроші маєш? Я маю десятку — візьми. А мо' візьмеш шматок сала? Правда, піснуйте, бо зачавив поросятко завчасно, щоб на м'ясозаготівню не...

— І роні є, а харч лишіть Оксані.

Поїзд повільно підповз до перону. Почалася штовханина, галас, лайки. Але Антін не квапився, бо мав пляккартне місце. І вже коли почув свисток, попрощався, вскочив у тамбур і помахав рукою. Батько стояв самотній на пероні й дивися, як поїзд, що відняв від нього сніа, шалено летів на схід і, наче вовк, своїми електричними очинцями розрізує темніть ночі.

До будинку, в якому жила невістка, Нечипір добрався вчасно, парадні двері були ще не замкнені. Він обережно постукав і гукнув:

— Оксано, це я!

Невістка відчинила двері й розубилась...

— Знаю, все знаю, бо шойно вирядив Антона в путь-дорогу. А куди?

Він спіткнувся на слові „куди” й замовк. Коли сіли на канапу, почалась розмова про те, де саме може бути в цю хвилину поїзд. Раптом за-дзельнькотів дзвінок і озвався звичайний голос двірника. Оксана відкрила двері й до кімнати, разом з двірником, зайшли міліціонер і цивільний.

— Діло маємо до Антона Брушка.

— Він тут не живе. Ми розійшлись, ось і акт про розлуку.

— Гмм... Де він живе тепер?

— Здається на Подолі, але адреси я не знаю.

Коли „гості” вийшли, батько перехрестивсь і прошептав: „Господи, спаси і помилуй гнаного Антона”. Отак, не лягаючи спати, просиділи до сірого ранку. Нечипір спорожнив кошика, підійшов до ліжечка онука: постояв подумав і поклав на подушку десятку.

— Купиш щось малому. Скажеш, що це від діда й баби. — І вже коли виходив, на порозі пригадав: — Ти ж, Оксано, не забувай про нас, старих, у відпустку приїжджай, то вже тоді наговоримось. Ну, то я вже пішов.

Оксана підійшла до ліжечка, погладила голівку снночка, торкнулась лідової десятки і задумалась. Але ніхто ніколи не довідається про що вона думала.

* * *

Ще вчора кожна людина була навантажена непосильним страхом; кожний думав, що він чужий усім і собі самому та боявся признатись до того чого не було. Раптом — стінні оголено, зникли плякати з їжаковими рукавицями. Чи це омана очей, чи ласка долі? На стінах лишились списовидні силуети, що нагадували мракобісся.

— Єжова зняли! Єжова посадили!..

Страх почав маліти, але не зник. Хоч логіка підказувала, що коли Єжова посадили, то новий нарком Берія невинних реабілітує. Та ба! Все лишилось по-старому. Далі натискали на пильність та нишпорили за ворогами народу.

І все таки, одиницям пощастило повернутись. Першим повернувся економіст Укоопспілки Володимир Коржанівський. До нього йшли, як на прощу, щоб довідатись про батька чи сина. А він, немічний інвалід, лише розводив руками.

— Не здибав, не бачив! Пригнали нас у непрохідний ліс. На початку побудували для себе бараки. Народ різний: інженери, вчителі, агрономи, селяни. Словом зігнали людей усіх професій світу. З ранку до вечора рубали, різали, тесали ліс і самотужки тягали колоди на звалище. Увечорі коряк баланди й голі нари для покою.

— Як же ж вас звільнили?

— Мені пощастило. Колода роздробила ногу. Після лікарні як інваліда списали на збитки. Дали квиток — і на всі чотири сторони витряхуйся. Але куди? До залізниці сотні кілометрів, а в мене одна нога. Якось добрався до поселення адміністративних висланців, що окопались тут після розкуркулювання. Доброзичливі люди приютили, підгодували і вибратись з лісів допомогли. Вони тут старожили: побудували хатки, завели городи, птицю. Чоловіки працюють на лісорозробках, платню одержують за розцінками від кубометра. Тому що вони з родинами, живеться їм сяк-так. Навіть самотужки збудували початкову школу.

Адмінвідділ виселком задоволений, дільничий міліціонер появляється лише раз на місяць. Все, що влала для них зробила — це відкрила крамничку, щоб зароблені гроші повернулись назад до державної каси. Отож, коли шофер привіз до крамниці товар, він мене й підвіз до залізниці. Отак і живуть українські хлібороби, сумуючи за батьківщиною. Лише задоволені тим, що над головою не стоїть наглядач.

Коли ж повернувся колишній голова ЦК профспілки Мотя Баркан — це було справжнє диво. Хоч повернувся він з одним оком і без двох ребер, це мало кого цікавило.

Баркан був певний, що його поновлять у партії. Кажуть, що дурень думкою багатіє, а злодій радіє. Йому вдалося лише влаштуватись нічним сторожем на базі держторгу. Ображений нелюдським ставленням до пережитих страждань, він ось що розповів:

— Пригнали нас, як отару овець, до табору, розташованого в густому лісі, огороженого колючим дротом. Поки позаписували та попарували, комарі чимало випили нашої крові.

Десять бараків на сто осіб кожний вже були переповнені вчорашніми членами ЦК партії, наркомками, прокурорами, секретарями обкомів, райкомів та командармами армії. Щоправда, поділялись вони на дві групи: троцькістів і бухарінців. Через безділля збирались у клубі та батюжили одні одних. Праві обвинувачували лівих у зраді революції, ліві правих — в антисемітизмі-опортунізмі.

Словесна боротьба тривала до арешту Єжова. Була надія, що Берія рега-

білітує членів ЦК та полководців. Це підтверджувало те, що до табору пригнали кілька сот слідчих НКВД. Їх розмістили в новозбудованих бараках, доступ до яких був заборонений.

Наступного дня, несподівано, всіх членів ЦК погнали вантажити пісок для будівництва нового міста Ворошилівськ. Це стверджувало, що режим у таборі погіршився. А чекісти спокійно вилежувались у своїх бараках. Серед них були і наші опікуни Чердак, Карплівський і Лін.

Розлютовані праві й ліві об'єднались, щоб помститись над винуватцями лиха.

Озброївшись частоколами та ножами, серед темної ночі напали на барак чекістів і почався бій. Хтось підпалив бараки і вогонь швидко дібрався до лісу. Навколо нас все горіло, а на майдані клекотіла кривава боротьба: матюки, крики, вереск підсилювали самосуд. А вартові стоять потойбік колючого проту, хихикають та вигукують: „Бий свій свого, щоб чужий боявся”!

Бій припинився, коли до табору прибуло військо з танками. На майдані лежало кілька сотень трупів і ранених. Серед трупів я ледве пізнав Паперного, Чердака та наркома охорони здоров'я Кантаровича. Наш редактор важко стогнав серед купи ранених. Полковник наказав закопати трупи, а ранених перев'язати та перенести далі від догораючих бараків.

Під час цього заколоту декому вдалося втекти. Здається вдалося вирватись із цього пекла Сапову й Андрійчукові. Але чи перебрались вони через китайський кордон, хто дізнається?

Брудні, чорні від сажі наче негри, переночували останню ніч під відкритим небом, а ранком уцілілих вишикували в колоні і... прощай, тайга! Інвалідів, щоб не мати клопоту — звільнили. Розповів я вам що бачив і пережив, а ви — ша!

— Як же ж ти тепер житимеш?

— Я тепер не голова ЦК профспілки, а сторож бази. З вечора до ранку сиджу собі потойбік дверей у кріслі та сторожую. Трохи куняю, трохи талмуд читаю. І так мені добре, бо ніхто мене не шарпає, не критикує, не контролює. Так добре, як колись, коли я крутив батькові колесо, а він плів дядькам віжки.

Та не довго Баркан сторожував, бо хтось таки доніс про його розповідь куди треба. Його викликали до органів, дали залізничний квиток і вислали за межі України з осідком у Тулі.

* * *

Після перманентних обшуків, облав, арештів ще довго тривав напружений страх, що викоринив з людських душ первинний спокій. Кажуть, що історія вчить, підказує, нагадує. А філософ твердить: „Дайте мені точку опору, і я переверну світ”! Але чи варто його перевертати, коли він чудовий, навіть з вадами. Земне буття треба удосконалювати, розвивати, свідомість множити.

Ну, що з того вийшло, що згряя ошуканців, захопивши владу, перевернула одну п'яту світу? Знищили мільйони народу і самі себе перестріляли, а ті, що лишилися, далі йдуть манівцями до невідомого. Горе тому народові, коли голова держави без голови!

Ось випадково на київському престолі угніздився дебелий мужичок Нікіта Хрушов, фахівець мітингових промов. Саме за його панування відбулось відкриття нового вокзалу, на фронтоні якого красувався портрет Сталіна, ліворуч — Хрушова, праворуч — Кагановича.

Мітинг відбувся урочисто. Слухняні раби горлачили: „Хай живе Сталін! Хай живе...” А наступного дня секретаріат ЦК розглядав справу про шкідництво в побудові вокзалу. Справа в тому, що коли дивитись на вокзал згори, то форма його скидається на тризуб. Валити будову не було рації, так і залишили.

Вожді відійшли в забуття. В історії лишилась лише згадка про їхні криваві діла. Але вокзал у формі тризуба стоїть як живий свідок минулого і як передвісник майбутнього.

Ол. Терпкий

Підмінований Київ

(Спогад)

Запам'яталось...

На всіх перехрестях висять величезні афіші з повідомленням, що завтра, 22 червня, відбудеться відкриття нового стадіону ім. Хрущова. Можливо, ця подія поживила торгівлю в пивних павільйонах та винних погребках. Усі п'ють за перемогу киян. Змагатиметься Динамо з московським Торпедо, яке підсилено із збірної. П'яні голоси горляють надокучливу мелодію: „Любимий город может спать спокойно...”

Людський гамір розвіявся десь по першій. А на світанку, наче на похмілля, німецькі літаки почали частувати киян добірим асортиментом смертельної поживи. Перший заліт літаків розтерзав збірний цех заводу Більшовик, упокоїв кілька десятків робітників та знищив усі літаки на Боярському летовищі. Другий — розкидав запальні бомби та запалив склади санітарного управління. Ідкий дим від ліків, що нагадував газ шприт, поширив паніку. До вибухів бомб прилучились постріли зеніток, набої яких розривались над будинками, а осколки з них тарабанили по дахах та множили страх. Навздогін літаків зенітні кулемети аж захльобуються своїм та-та-та... А літаки, скинувши свій вантаж та поморгавши електричними іклами, спокійно подалися на Захід.

Так почалася війна. Почалась, але говорити про це заборонено, виходити на вулицю — теж... Рівно в 11 годин дня Молотов офіційно оголосив, що віроломні німецькі війська, порушивши договір, перейшли кордон і що наші війська ведуть запеклі оборонні бої. І все.

Місто перейшло під опіку київського гарнізону. Воєнкомати на швидку створюють полки та відряджують на фронт, а біля порожніх крамниць небачені черги жінок та підлітків криком вимагають продуктів. На евакопунктах тисячі народу облягають вагони і платформи, щоб здобути місце: лайки, прокляття, плач — це ті, що не мають дозволу на евакуацію.

У редакції *Радянської України* гармидер, як на базарі. Сюди зігнали журналістів, письменників та поліграфістів. О. Корнійчук, М. Бажан та невідомі чини в окремому кабінеті складають списки кого в яку фронтову газету відряджити кореспондентом. Живемо зведеннями Інформбюра, з яких видно, що фронт розвалено, війська паралізовано. Словом, справи катастрофічні.

24 червня оголошено постанову уряду про створення Ради по евакуації під головуванням Н. Шверника. А 29 червня по радіо передано відозву уряду і партії, в якій говорилось: „В нав'язаній нам війні з фашистською Німеччиною вирішується питання про життя і смерть Радянської держави, про те — бути народам Радянського Союзу вільними чи впасти в поневолення.”

Командуючий військами Південнозахідного фронту генерал-полковник М. Кирпоніс доповів головнокомандуючому С. Будьонному про нехіль бійців чинити опір та масове дезертирство під час відступу. Цей стан примусив Верховне командування знову запровадити в армії комісарів. Ці заходи негативно вплинули на передові позиції, де цих комісарів, в зручних обставинах, бійці убивали. (9 жовтня 1942 р. інститут комісарів знову було скасовано і функції їх перебрати особливі відділи НКВД).

На допомогу Західному фронтові було створено Український штаб пропаганди на чолі з М. Бажаном. До штабу зарахували маститих письменників і журналістів; декого відрядили до радіокомітету та редакції газети, що виходила під назвою *За радянську Україну*. Решту розігнали по фронтових газетках.

Для оборони Києва мобілізували всі засоби: створили штаб оборони міста, яким керували секретар обкому П. Мишин та секретар міському Т. Шамрило. Почали творити загони ополчення та винищувальні загони. Все доросле населення мобілізовано на копання протитанкових ровів та споруду барикад. До цих оборонних заходів Державний Комітет Оборони видав наказ про обов'язкове навчання чоловіків віком від 16 до 50 років. Тотальна мобілізація почалась.

Одночасно розпочалась евакуація заводів, наркоматів та харчових складів. З димарів будинку НКВД клубочиться дим разом з недогорілими клаптиками документів, в яких записано передсмертні слова невинних жертв.

До евакуації готуються Спілка письменників, Радіокомітет, РАТАУ. Їм виділено автобуси для переїзду до Харкова. Ми, нижчі чини, одержавши спрямовання до фронтних газет, роз'їхались шукати вітра в полі. Лишилось тільки сказати — прощай, Києве!..

* * *

Мене і Миколу Ятка призначили до газети, що мала укомплектуватись у Вороніжі. Сіли в товарняк, що віз якесь залізничя на Схід. Паровоз причепили коли стемніло. За станцією Березань зразу розвиднилось: обабіч залізниці на шні горить океан озимих хлібів, полум'я хвилями котиться у глїб степів і наводить страхітливий жах. Це смершники розправляються з плодами трударів.

До Воронежу дістались на другий день. Виявилось, що і тут панічний гармидер: евакуйовують заводи, на річці будують барикади; на всіх майданах шикують полки з новобранців, а з забракованих — оборонні батальйони.

Наша редакція ще в проєкті — чекають на тритонку, в якій мають вмонтувати плоску машину та каси з шрифтами. Щоб не вештались без діла, виряджають до Харкова шукати героїв війни — це вже прифронтна смуга. Секретар обкому Єпішов заклопотаний вивозом решти заводів, гарнізон оборони під орудою генерала Маршалкова споруджує укріплення, а бригада військ НКВД під командою полковника Соколова заміновує на Лопані мости. Словом безладдя.

У комендантурі довідався, що штаб 38 армії знаходиться в Люботині, завдання його було зупинити наступ танкової армії Кляйста та зміцнити оборону Харкова. Але обороняти місто не було засобів. Після розгрому кількох армій Південнозахідний фронт, що його очолив маршал С. Тимошенко, складався лише з 40, 38, 21 і 6 армій.

Штаб 38 армії містився в колишньому монастирі. У приміщенні старші чини слухають зведення Інформбюра про те, що 10 вересня німці зайняли Бахмач, Ніжин, Лубні й перерізали останню залізничну магістраль Київ — Полтава — Харків. Вислухали і мовчки розійшлись без будь-яких коментарів. Тут несподівано зустрів О. Окадченка, колишнього секретаря парткому редакції. Тепер він спецкореспондент особливих доручень. Зустріч була, як кажуть, фронтова.

— Ти звідкіля і куди?

— Шукаю героїв війни.

— Я допоможу. А покищо пішли під ту деревину та підкріпимо сили.

Капітан обвішаний торбами, наче старець: шкіряна торба набита паперами, брезентова — ковбасами. Витягнув кільце з торбини і мовив:

— Подужаєш? А до цього додамо трохи хемії. Спирт на фронті теж має силу.

Я сьорбнув із фляги і задихнувся. Капітан хвацько хильнув двічі, відкусив шмат ковбаси, розжував і пояснив:

— Учора розтерзали м'ясокомбінат, хто не зівав — підлатався ще й на потім. У мене в запасі кілограмів п'ять є. Уділю і тобі на дорогу.

— Ковбаси і дурень може жувати. Треба думати про те, що Київ у мішку і може...

— Мудрий Сталін знає, що робить. Скажу тобі довірочно, що німці за вісім годин війни знищили понад тисячу наших літаків та дві тисячі вагонів боєприпасів. Ось чому відступаємо. Коли Київ накриветься, то знай, що він підмінований, і в будь-яку хвилину... Влада в Києві була і буде в наших руках: обком, райкоми, хоч у підпіллі, але діють.

Далі почав називати прізвища керівників підпілля. Деяких з них влаштовано кербудами, двірниками, пожежниками та сторожами крамниць. Деякі прізвища мені були знайомі, дехто з них працював на керівних посадах у західних областях України і для киян були невідомими. Перевтома, а може й спиртне, викликали жаданий сон.

Капітан привів мене у свій барліг, облюбований у колгоспному ожереді сіна, що стовбичив неподалік монастиря.

— Дурні валяються на цементі монастиря, а я змалку звик на сні: тепло і м'яко. Ну, як подобається моя витівка?

На світанку капітан розбудив мене і віддав в опіку офіцерові зв'язку, що розвозив пошту до штабів дивізій. Його невеличке вантажне авто з запиналом нагадувало циганську каруцу. Маленький, але жвавий шофер вправно вів свою тарадайку, оминаючи відступаючі військові колони.

Два дні петляли ми по селах, шукаючи штаби дивізій, які відступали тільки їм відомими шляхами. На третій день ні з чим повернулись до монастиря. Радіючи щасливому поверненню, я зразу ж пішов відпочивати в капітанський барліг. Спав я наче після цілонічної п'ятики. Коли прокинувся, сонце вже виглядало із-за верховіть безлистих тополь, а біля монастиря німецький кухар у польовій кухні варив сніданок. Перед моїми очима, наче примара, виникло питання: що робити?

Саме в цей час з ожереду вилізло кілька солдатів і, піднявши руки, звичайною ходою пішли до німців, що стовбичили навколо польової кухні.

Зразу появився лейтенант, оглянув прихоськів і дав якийсь наказ солдатам, які з вигуками „Ком, ком!..” повели червоноармійців до коней, що жували сіно, й заставили їх чистити коням копита. Переконавшись, що німці „гуманно” повелись з полоненими, я без остраху виліз із схованки.

Кухар тицьнув до моїх рук сокиру й показав на купу дров. Німці жували свіжу баранину, пили каву та смакували ерзац-сигарети. Коли сніданок скінчився, кухар наказав мені вимити кухню та скласти в прицеп наколені дрова. Три дні, тричі на день, виконував я свої обов'язки.

25 жовтня німці зайняли Харків і я разом з кухнею вирушив у напрямку міста.

Біля Холодногірської тюрми унтер-офіцер привів мене до тюремної брами, щось шварготнув до вартового, який відгукнувся: „Яволь!“ І так я опинився за брамою тюрми. Але перед тим, як випустити мене на територію тюрми, вартовий дбайливо обшукав: зняв пояса та годинника.

Ще кілька тижнів тому харківська тюрма була відома як катівня і останній пункт перевозу українців у концтабори смерті. Тепер тут „демократія“. Вільно можна ходити по дворах, оселятись в будь-яку камеру і спати доскочу. Біда лише в тому, що визволителі не дають полоненим навіть баланди. Німці встановили меню: на день коряк пом'їв з гречаної лупи. Появився тиф, дизентерія і нечувана смертність.

У комендантурі заведено облік полонених, ніби овець — плюс і мінус. Новопригнаних полонених приплюсовували до існуючої цифри, а вмерлих мінусували. І так, 30 тисяч полонених вважалось стабільною цифрою.

На другий день трапився щасливий випадок — здивався з лікарем, з яким їхав на передову до Люботина, тепер він завідував шпиталем для полонених. Забрав він мене до шпиталю і заніс до списку хворих. Штат шпиталю нараховує шість лікарів, кілька сестер та двох фельдшерів... і жодних ліків. Правда, німці давали для шпиталю кормову моркву, буряки, головки мерзлої капусти та гречки, з якої сестри умудрились робити крупу, щоб приводити до пам'яті зголоднілих.

Чи то для пропаганди, чи для розгрузки тюрми, або й наживи, комендант почав щоденно звільняти з табору по 40-50 осіб, яких вибирали перекладачі. Зразу ж виявилось, що для того, щоб потрапити до списку на звільнення, треба заплатити 500 карбованців. Робилось це цілком легально. Маючи гроші, я і фельдшер Т. без труднощів одержали дорожніні перепустки і почали збиратись в путь-дорогу.

Лікарі вітали нас з щасливим кінцем страждань і почали наспіх писати листи до рідних, які ми мали якимсь способом передати адресатам. Кожний з них писав, що за розпорядженням німців мають бути в полоні до закінчення війни.

Поїзди з Харкова ще не ходили. Треба було добратися до Люботина, щоб сісти на товарняк, що відходили на Захід. Але німецькі залізничники на наші перепустки й дивитись не захотіли. Коли ж ми запропонували їм по 200 карбованців — охоче впустили до вагону та ще й закламували.

Товарняк гуркотів без зупинки до самої Полтави. Страшенний холод давався знаки, але почуття свободи перемагало. Поскільки мости були зірвані, поїзд з Полтави вирушив на Кременчук — Крюків, в районі якого жив мій напарник. Після того, як фельдшер лишив вагон, я при-

гадав розповідь капітана про підмінований Київ. До самого Фастова голови не лишала думка: зірвали чи не зірвали?

З Фастова поїзд ішов далі на Захід. Прийшлося решту дороги міряти власними ногами.

* * *

Київ привітав мене своїми руїнами. Хрещатик, з побічними вулицями, виглядає як зруйнований вандалами цвинтар. А сніговий зав'язато намагається заховати руїни під свою ковдру. Але на Інститутській вулиці чотирнадцятиповерховий будинок не підкорився мінам. Все нутро вигоріло, а основа стовбичить, і крізь віконні прорізи видніється силуета дзвіниці Києво-Печерської лаври.

На диво, шматок Пушкінської вулиці зберігся, і будинок моєї резиденції теж. Але коли я заглянув до кімнати, — радість зникла: ні вікон, ні дверей, ні меблів. Виявилось, що сусіди, спасаючись від холоду, все порубали на паливо. Сусіди незнайомі, непривітні. Вселились вони сюди після зруйнування будинків, в яких жили.

У моїй пам'яті збереглась адреса старенького сторожа торговельної бази, що мешкав на Солом'янці. Я був певний, що Яків Михайлович дасть тимчасовий притулок, але помилився.

Господар дому зрадів, що в ніч під Різдво завітав гість, зразу ж почав частувати вечерєю, яка складалась з вареної картоплі й липового чаю. Під час трапези я натякнув, що бездомний. Старий співчутливо похитав головою і мовив:

— Говорю з вами щиро, бо ви знаєте професора Голобородька. Це найближчий мій друг. Дав би вам його адресу, та не знаю, бо недавно змінив осідок.

— Мені б хоч ніч перебути, а там...

— Ну, одну ніч можна в мене, але не більш.

— Ви ж один, а спальня велика.

— Спальня велика, а силу в кухні. Добре, розкриюсь. Коли мене витурили з університету, ніби через відміну викладів німецької мови, я почав шукати роботу. Через похилий вік всюди відмовляли. Але, дякуючи знайомим, директор торговельної бази О. Терещенко прийняв на посаду сторожа. Коли окупували Галичину, його відрядили до Луцька на працю головою Облспоживспілки. З першого дня війни появився він у Києві. Не питаючи дозволу, привіз вантажне авто всякого добра: взуття, одягу, консервів. Усе звалив до спальні та наказав зберігати. Тобто, продовжувати службу.

— Куди ж ви діли це добро?

— Коли німці зайняли місто, мій начальник прийшов з військо

вими: передягнулися, перезулися (свій одяг закопали в саду), забрали в торби харчі і, відходячи, наказали, що спальня реквізована. Я зрозумів, що мій дім обрано для явок. Чи ж можу я дати вам притулок? Ранком Голобородько має прийти по капусту, то щось порадить.

Коли ранком до хати зайшов Микола Трохимович, то здивовано вигукнув:

— Ви теж по капусту?!...

Хоч жив він в напіврозваленому будиночку, охоче запросив мене до своєї халупи. Професор, якого величали ходячою енциклопедією, закінчив три факультети університету, володів кількома чужими мовами і ніодного дня не працював у державних установах. Заробляв на прожиток приватними лекціями з фізики та хемії; відбув заслання і до самої війни жив у місті 5 років нелегально.

У кімнаті старого ціле звалище літератури. Пояснюється тим, що коли люди розгромили крамниці й почали тягати з бібліотеки книги для палива, професор почав спасати рідкісні книги, якими і завалив свою кухню! Але мене здивувало те, що окремо на столі лежало кілька книжок львівського видання.

— Де ви дістали ці книжки?

— Знаєте, випадково... Ось перегляньте свіже число газети *Українське слово*.

Газета гарно оформлена, а заголовки статей говорили, що вона видана без чужого цензора.

— Занадто сміливо і різко пишуть. що може викликати...

— Що саме?

— Протидію не в нашу користь. До Києва прибуло чимало людей зі Львова. Великі патріоти, відважні, але не обачні. В умовах окупації потрібна глибока конспірація і мудра пропаганда. Тобто, обережно-поступова. У Києві утворився трикутник: німці, українці і комуністи в заплілі. Є ще й четверті — перекладачі з білогвардійців, імпортованих з Берліну.

— Комуністів і білогвардійців жменька, а нас — тисячі.

— Старі, малі та солдатки, що поглядають на Схід. Чоловіки ж там. Пробували львівчани нав'язати зв'язки, так одні одних не розуміють. Оце такі тисячі...

Ціла ніч минула в дискусіях. Довідався я, що у Львові були спроби створити щось подібне на уряд, але німці заарештували ініціаторів і посадили до в'язниці. Щось подібне і в Києві творили, та з цієї затії нічого не вийшло.

У житловідділі видали мені ордер на кімнату. Кербудинком пані Маєвська, заопікувалась наче рідним, поселила з сусідом, старшиною поліції, який називався Іваном Шевченком, у минулому лейтенантом.

З його куцої інформації було зрозуміло, що треба десь знайти роботу, бо німці лещали безробітних відсилати на працю до Німеччини.

Оскільки в місті єдиною українською установою була Вукоопспілка, головою якої був Перевертун, а заступником І. Бондаренко (мій давній знайомий), я був певний, що саме тут дадуть мені притулок. Бондаренко прийняв мене, як і годиться великому начальству. Чемно запросив сісти, але коли довідався про мету мого приходу, непривітливо розвів руками й мовив:

— На жаль, вільних місць нема, може згодом...

— Але для Миколенка місце знайшлося. Ти ж знаєш ким він був?

— Знаю, разом вчилися в кооперативному інституті, але він своя людина.

Далі не було про що говорити. Щоб згладити моє незадоволення, Бондаренко виписав три кілограми гороху, кілька кілограмів соли та кілограм дріжджів.

— Для чого ж мені дріжджі, коли борошна нема?

— На базарі в селян виміняєш картоплі. Самогоноваріння в розгарі. В коридорі метеором пролетів Миколенко: брита голова зовсім змінила зовнішній вигляд. Два роки тому він і Бондаренко працювали ревізорами Облспоживспілки, але під час ежовщини Миколенка органи призначили начальником спецвідділу. Коли ж окупували Галичину, його висунули на посаду начвідділу сільських кадрів НКВД. Цим відділом він керував до приходу німців. Тепер змінив радянську уніформу і знову став „кооператором”...

* * *

Біля оперного театру я зустрів третього кооператора, Арнольда Каменця. В ежовщину його було репресовано як людину німецького походження. Після угоди з Гітлером реабілітували, але до армії по хворобі не покликали. Тепер він завідує крамницею, що обслуговує фолькдойців та цивільних німців.

Каменець поставився до мене прихильно і влаштував на посаду прибиральника. Маючи довідку працедавця від німецької фірми, я без клопотів одержав посвідку від біржі праці.

Від Каменця довідався, що газету *Українське слово* закрито, а редактора І. Рогача й О. Телігу заарештовано. За що саме й сам не знав, бо українськими справами мало цікавився.

Через кілька днів появилася газета *Нове українське слово*. На останній сторінці підпис — Редактор К. Штепа. З цікавості ризикнув заглянути до редакції.

Коли зайшов до вестибюля — здивувався: за столиком сидить, як і раніш сидів, швайцар і питає до кого і по що? Прояснилось, коли

зайшов до секретаріату, яким відає колишній секретар *Вечірнього Києва* К. Дніпров, а поруч виправляє статті колишній редактор РАТАУ Ф. Гладков. У кореспондентському відділі про щось дискутують (знаю колишні): Воловчик, Лисогорко, Окінчи. У бухгалтерії цокає на рахівниці бухгалтер *Радянської України* Яворський.

До редакторату приналежні старенькі професори Б. Якубинський, І. Шаровольський, Васильєв та В. Павлович. Серед них єдиний знавець-газетяр — це випускний редактор Б. Крюков. Хто укомплектував редакцію таким складом, можна догадуватись із змісту газети, про який дехто жартома казав: „Це додаток до *Последних новостей*, що їх редагував Л. Дудін.

Якось у бібліотеці редакції я зустрів журналіста І-ра. Хоч ми були знайомі, але в розмові були обережні, щоб часом не натрапити на чорт-зна кого. Зайшли до редакційної ідальні. За столом сидять корифеї науки: Б. Якубський, І. Шаровольський, Васильєв і скульптор Жук.

— Обід ще не готовий? — питаємо.

— Готовий, — відповідає Якубський. — Ми свої порції вже з'їли, тепер чекаємо, коли всі пообідають, то, може, буде добавка...

Завідуючий М. Свідзінський підгодував нас пшоняним супом і на прощання шепнув: „Подивіться на дошку оголошень!“ А на тій дошці висів наказ двома мовами про те, що за свавільну заготівлю харчів для ідальні директора видавництва Коники розстріляно. Новина жальлива й загадка.

Щоб хоч сьак-так обізнатися з обставинами, вирішили зайти до відділу пропаганди Міської управи, яким керував О. Кандєєв. На щастя, його не було. Заступник О. Вашенко стисло з'ясував ситуацію:

— Сидимо, як у норі, — без виходу і входу. Формально існує Міська управа, відділи культури, пропаганди, постачання, а права, — жодного. Є ще Вукоопспілка, яка нічого не купує і нічим не торгує. Після арешту редактора Рогача й Теліги газету *Українське слово* переймену вали на *Нове українське слово*, що стало ніби додатком до російської газети *Последние новости*. Зараз Гестапівці полюють за оунівцями, що прибули з Галичини разом з німцями. До речі, я дізнався, що УН розкололась на мельниківців і бандерівців. Перші опанували Київ — другі подалися далі на Схід. Словом, безладдя: воюють одні з одними. Трагедія ще в тім, що програми одних і других наддніпрянці не сприйняли. Тому оунівці з чим прийшли, з тим і повернулись до Галичини тільки їм відомими шляхами.

У цей час до відділу зайшов випускний редактор НУС Б. Крюков і почав розповідати про безладдя в редакції:

— Редактор К. Штепа, — мовив він, — це підставна особа. Усім ке-

рує референт преси комісаріату фройляйн Лібхмен, що володіє російською мовою, а дорадником її якась білогвардійська дама. Всі статті цензують і зазначають на якій сторінці друкувати. Чимало статей приносять писаних російською мовою — виразно протинаураїнські. Думаю звільнитись, алеж можуть посадити. Ускочив, як голій в окріп.

З цікавості зайшов на Басарабський базар оглянути вільну торгівлю й дещо купити. Перекупок більше ніж товару. Торгівля йде соняшниковим насінням, махоркою, картоплею і цибулею. З-під поли можна купити склянку муки за 50 карбованців чи фунт сала за 500 карбованців.

В одному ряді чепурненка молодичка бойко торгує махоркою. Виявилось, що це моя знайома Г. Комарова, що редагувала журнал *Сад і город*.

— Не дивуйтесь, — мовила, — жити ж якось треба.

Відміряла вона мені склянку махорки, але від грошей відмовилась. Хотілось зайти до ресторану „Білий медведь”, але передумав, бо там сидів гурт поліцаїв і дудлили самогон. А поруч, у такій же „обжираловці”, юрба підлітків смакує „хлебний” квас. Це юні комерсанти, що торгують вроздріб мадярськими сигаретами і утримують на своїх плечах батьків.

На розі Фундуклеївської і Пушкінської вулиць здибав секретаря Райкому комсомолу Валю Гоголинську. Розфуфирена наче краля. На запитання „де працюєш?” зухвало відповіла:

— Служу німецькому генералові постельной приналежністю.

Я знав, що її чоловік майор НКВД. Чому ж вона не евакуувалась? Тепер знову згадав слова капітана, що: „Німці в Києві, а влада в наших руках!”

Увечорі мій сусід Шевченко запросив на вечерю. Дружина його смажить картоплю з салом, приправлену цибулею. Спокусливий запах...

— Де ж це ви роздобули рідкісних делікатесів?

— На базарі. Зробили облаву і...

— У селянок?!

— Вони по селах жирують, п'ють самогон. Чому ж їх жаліти?

Видно, що старшина поліції чекав на гостей для зустрічі Нового року. Втративши смак до сала, я повернувся до своєї кімнати.

На вулиці чути гупання німецьких чобіт — це фріци поспішають до своїх „компаній” розпивати новорічний „шнапс”. Раптом до кімнати зайшов Каменець з пропозицією провести новорічну ніч в артиста опери Н. та одночасно відзначити заміжжя дочки з мадярським офіцером. Хто ж відмовився б від нагоди вдосталь наїстись, а може й напнитись?

Артист жив недалеко, і ми поспіли саме в час. Стіл було

заставлено смачною стравою і питвом. Спершу поздоровили новошлюбних, потім вітали Новий рік. Я більше налягав на їжу, бо страви були зготовлені за малярським рецептом. Незручно було лише те, що всі говорили по-німецькому, а я лиш кліпав очима та жував шинку. Напіднітку малярі почали вигукувати свій улюблений чардаш з притупом. А господар, пригадавши дореволюційний репертуар, затагнув своєї:

*Рві цвєти, пока цвєстут,
Пройдут златис дні —
Не сорвіош, сам поміюш
Пропадут чрґа оні*

Співали до хрипоті до ранку, аж поки господня запросила до кави. Раптом захрипів репродуктор і диктор оголосив, що перед мікрофоном фюрер. Всі насторожились. Свою промову Гітлер почав диким ревом, вигукуючи раз-по-раз „Сталінград!.. Паулюс!..” Було зрозуміло, що сталась трагедія. Капітан і його підлеглі зразу ж зникли. А ми, цивільні, розійшлись лише тоді, коли спорожнів стіл.

Мій сусід, почувши, що я повернувся, зразу появився на порозі й вигукнув:

— Наші біля Сталінграду оточили 167-тисячну армію Паулюса. Уррра!..

— А ви звідки знаєте, що 167 тисяч?

— А радіо для чого!..

Через кілька днів В. Журбас запросив мене на Святвечір до Миколи С., що працював шефповарем у німецькому ресторані. Тут вже чекали на вечерю Оксана Гордон (член Спілки письменників), Н. Ремізова, дочка російського письменника-емігранта, А. Любченко та ще кілька незнайомих. Після вечері почали колядувати. Любченко, усівшись з Оксаною на канапі, розповідав про свої пригоди в утечею від письменницького гурту.

— Чому ж ти, Оксано, пишилась?

— Надоїли виклики до органів. Я ж французького походження.

— Ти більш схожа на...

— На себе й більш, ні на кого.

* * *

Після поразки під Сталінградом німці кинули всі свої резерви для розупинки советського наступу, створивши укріплену, так звану Курську дугу. Безуспішна битва тривала кілька місяців. І, як свідчить осуджений М. Мироненко, Сталін наказав мобілізувати в концтаборах людей віком до 50 років, щоб ними прорвати Курську дугу. Фронт було зламано, а широкі снігові простори покритись десятками тисяч

трунів. 8 лютого 1943 року німці лишили Курськ, відходячи далі на Захід.

У Києві життя паралізовано. Німці далі полюють за одинаками та відправляють до райху на каторжні роботи. За наказом керівників підпілля, добровільно виїхали до Німеччини М. Миколенко, К. Дніпров і Е. Штепа (син редактора), завданням яких було провадити пропаганду серед остівців.

На початку червня вперше вночі налетіли на місто советські літаки й скинули лише чотири бомби, які зруйнували триповерховий будинок, де загинуло 13 осіб. Німці наказали Миській управі влаштувати показовий похорон. Похоронну процесію супроводжали кільканадцять священників на чолі з єпископом. Велика кількість людей проводжала невинні жертви Володимирською вулицею на Лук'янівський цвинтар. Раптом на Глибочищі вулицю перегородив російський єпископ з священниками та монахами й показав голові Миської управи Л. Форостівському цидулку від Штатскомісаріату, що від цього місця вони перебирають похоронні відправи. З обуренням українська процесія повернулась назад до Андріївської церкви.

Саме в ці дні гестапо розпочало рейди по боротьбі з партизанами. Особливо турбував німців загін якогось Перевертуна, що часто навідувався на околиці міста. У цей час у Білій Церкві гестапо заарештувало редактора місцевої газети Карпенка та „кореспондента” *НУСлова* Сороку. На його кийвській квартирі було влаштовано засідку. Протягом тижня тут було заарештовано секретаря миському Т. Шамрила, Романченка, Ф. Гладкова, Лисогорка та інших.

Після розгрому підпілля Обком партії переніс свій осідок до Кагарлика, а до Богуслава перенесено миськом, яким керував О. Терещенко. Він солив німцям огірки та помідори. Мав аусвайс, що давало йому можливість легально час від часу навідуватись до Києва.

Несподівано заарештували голову Вукоопспілки Перевертуна та його заступника І. Бондаренка. Першого обвинувачували, що його брат керує партизанським загonom, другого — за приналежність до ОУН, а його дружину за переховування єврейської дитини. Разом з ними було заарештовано власника комісійної крамниці Кабана та його дружину-єврейку. Всіх їх відвезено до Бабиного яру.

У відповідь на арешти паргизани проникли в Пушу-Водищу і зірвали будинок відпочинку, де загинуло кілька десятків фронтових офіцерів. Щоб покінчити з розгулом партизан, німці вирішили відрядити кийвську українську поліцію для розгрому партизан в навколишніх районах. Загін озброїли кулеметами, автоматами, гранатами й серед темної ночі вирушили в Поліські ліси. А ранком німці зрозуміли, що їх

обмануто: загін поліцаїв перейшов до загону Ковпака.

Аж тепер німці докопались, що так звана українська поліція була створена з полонених-росіяни, які виконували накази підпільників. Неспокій в місті множився. 23 серпня німці лишили Харків. Появились втікачі з Харкова, Полтави, Ніжина. Почалася евакуація фольксдойчерів та німецьких установ. Німецька газета *Український хлібороб*, де працював маляр В. Журбас, почала готуватись до переїзду на Захід. У цій редакції я зустрів І. Багряного, що випадково розшукав В. Журбаса — свого друга по художньому училищі.

Багряний змучений, зголоднілий, в розтоптаних кірзях та з невеликою валізкою в руках довго розповідав про пішоходний похід з Харкова до Києва. Далі стелився шлях ґрунтовними дорогами до Львова.

— Як з харчами? — запитав Журбас.

— Маю наповнену кишеню соняшникowego насіння та прилуцької махорки.

На прощання Журбас віддав свій хлібний пайок втікачеві, попрощались і невтішно розійшлись.

* * *

Еміграційні ворота відкрились, і ми опинились у старовинному Львові. Ми — це письменник П. Хуторський, А. Гак, М. Ситник, М. Воскобійник, О. Зозуля, Я. Славутич, О. Веретенченко та Л. Лиман. Хоч жили ми в українському місті, ніхто нами не цікавився, не опікувався. Щоденно заходили до редакції *Нової України*, що містилась на Бляхарській вулиці, обмінювались почутими новинами.

Моя домівка стала „штаб-квартирою”, де щонеділі сходились на „нараду”, якою завжди керував Хуторський. На порядку денному була оковита, огірки і цибуля. Кінчалась „нарада” містецькою частинною — сольоспівом Хуторського.

*Гей, гук, мати, гук,
Де козаки п'ють,
І веселя та доріженька,
Куди вони йдуть...*

Його ніхто не підтримував, бо всі були безголосі. Павло сердився: тоді починав коментувати свій роман „Трактори”, якого, до речі, ніхто з нас не читав. А за вікном чути: „Ой чи пан чи пропав, двічі не вмирати, Гей нумо, хлопці, до зброї.” Це машерує новостворена „Дивізія Галичина”. Хлопці напідбір — молоді, кремезні. На їхніх обличчях радість і гін до перемоги.

Хоч чимало львів'ян сидять на валізах, формально життя пульсує: працює театр, кіно, крамниці і багатолюдні базари. І, не вважаючи на тривожний час, клуб письменників влаштував літера-

турний вечір поезії, в якому взяли участь: С. Гординський, М. Орест, О. Веретенченко та І. Багрянний. Вечором керував Г. Костюк, стисло згадавши доробок кожного. Слухачів було більше ніж місць. Вечір пройшов з великим успіхом. На жаль, це був останній такий вечір на рідній землі.

Через кілька тижнів наша гоп-компанія вже чичикала поїздом до Катовиць. Тут ще було спокійно. Старі емігранти влаштували нам літвечір, в якому виступали О. Веретенченко, М. Ситник і О. Зозуля. А на другий день усіх забрали копати ями та будувати бункери. Щоправда, ми їх не закінчили, бо треба було збиратись в дальшу дорогу. Але перед цим німці задумали-запроторити нас до остівських таборів. Першими кандидатами обрали Хуторського, Журбаса та Славутича. Правда, Славутичу вдалось завчасно зникнути.

І так, трьох побратимів ми втратили, натомість прибився П. Маляр. Становище було таке, що кожен мусів обирати свій шлях власним розумом. А який шлях кращий?!

Я з Малярем вирішили добратись до Берліну. Це була наша помилка, бо потрапили в нечуване бомбардування міста. Переполохані берлінським страховищем, вирішили податися до Ваймару. В одній школі скупчились сотні різнодумних втікачів-українців. Втиснутись до середини нам не вдалося, але в коридорі сидяче місце знайшлося.

Ранком вирішили добратись до тірольського міста Інсбруку. На станції зустріли трьох знайомих: В. Чапленка, Я. Славутича та С. Титаренка. Мова йшла про дальшу путь-дорогу. Нас це не цікавило, бо метою нашого осідку був туристичний Тіроль м. Інсбрук. Добрались ми до нього без пригод і шасливо вписались до табору флюфтлінгів. Це був повний інтернаціональний балаган: італійці, французи, еспанці, поляки, литовці і нас двоє українців, але добре було тим, що нам давали гороховий суп і ерзацкаву.

У згаданому таборі прожили ми аж до приходу американців. Табір закрався і треба було шукати мешкання. На щастя, остівці порадили вільний будиночок, в який ми свавільно вселились. У цей час в місті появились сотні українців. На центральній вулиці М. Денисюк вже відкрив книгарню і торгує львівськими виданнями. Прямо диво, як він зумів привезти зі Львова стільки книг? А на Анінштрассе на будинку №2 красується вивіска „Український комітет”. Тут ми знову здибались з І. Багрянним.

Через кілька днів комітет оголосив збори для вибору управи та узаконення свого існування. Я вперше потрапив на такі бурхливі збори, що тривали цілий день. Зудар бандерівців з мельниківцями зарубцювався на багаторіччя. Звичайно, перемогли бандерівці. Вибрали управу і роздали „портфелі”. Головою обрали д-ра Залеського (чи Залев-

ського), заступником І. Багряного, ген. секретарем З. Пеленського, культ-осв. референтом О. Зозулю, фінансовим Пришляка та інших.

Внедовзі відкрили гімназію, їдальню, медамбуляторію. Молодь створила студентську громаду. Зовні виглядало так, наче заіснувала українська автономія. Але на першому засіданні управи виникло непорозуміння. Мова йшла про видачу емігрантам посвідок. Пеленський, що грав першу скрипку, вніс пропозицію, що посвідки видавати тільки втікачам, лишивши цього права остівцям. Багрянний наполягав на тому, що посвідки треба видавати всім остівцям, які бажають лишитись на Заході. Звичайно, прийняли пропозицію Пеленського.

Після скандального засідання, Багрянний був такий схвилюваний, що протягом години викурив пачку сигарет. Три дні обговорювали ми що прикру подію й дійшли до висновку, що нам у цьому товаристві нема місця. Саме тоді І. Багрянний вирішив творити якусь організацію. Але тут не було для цього ґрунту, тому він вирішив переїхати до Німеччини.

Незабаром, після від'їзду Багряного, я з Малярем наслідували його приклад. Без пригод переїхали кордон і на третій день добрались до Авгсбургу. Багрянний порадив нам окопатись в Н.Ульмівському таборі ДП. У таборі вільних місць було досить, і нас зразу зарахували до діпівської родини.

Ще не встигли познайомитись з таборянами, як заст. коменданта К. Дацько подав пропозицію видавати на циклостилі таборову газетку. Зразу ж написали прохання до директора УНРРА про дозвіл. Комендант табору А. Долуд доповів про що йдеться, директор сказав ОК. І так, в листопаді 1945 року появилось перше циклостилеве число *Українських вістей*. І коли я редагував перше число, то й гадки не мав, що ця газетка в майбутньому стане кращою з еміграційних видань й буде органом УРДП; переживе всі еміграційні газети і відзначить своє сорокаліття.

Не вдаючись у подробиці пережитих труднощів, не можна обійти мовчанкою прикростей від доморослих „революціонерів”, що намагались знищити газету. Відомий напасник З. Пеленський надрукував в *Українській трибуні* статтю „Блискуче відокремлення”, тобто відокремитись від надніпрянців. Це була найбільш неграмотна (з політичного і національного погляду) настанова. В якійсь мірі відгомін цієї настанови гриває і нині, не минаючи навіть дисидентів, яких Москва виселила на межі рідної землі.

Олександр Зозуля

КОЛГОСПИ І...ГОЛОД

(Перебіг подій)

І.

П'ятдесят років тому по всій Україні пронісся страшний московський гураган — штучний Голод, що розпочав своє жинво від Збруча і закінчив його на кордонах Дикого поля. Умирили всі підряд: старі і молоді, жінки і діти; умирали і ненароджені в утробах матерів. Найбільш трагічне те, що умирали вони навіть біля зерносховищ, що тріщали від хліба ними ж вирощеного.

Безумство варварів довело до нечуваної трагедії в бутті людини — мільйони людей померли повільною жорстокою голодовою смертю... Скільки голодомором знищено трудолюбивого українського селянства, точно ніхто не знає. Якщо і є якісь дані, вони заховані в кремлівських сейфах як сувора таємниця. Але аналіз цифр населення стверджує, що смертність сягає понад 7 мільйонів душ.

Якже ж сталась та трагедія, адже Ленін проповідував: „Ми безумовно стоїмо за повну й необмежену свободу українського народу... Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як вам хочеться”.

Ці слова були сказані тоді, коли в Києві творилась Центральна Рада. Незабаром той же Ленін оголосив Українській Народній Республіці війну. На жаль, обставини склались так, що Москва окупувала Україну і почала „господарити” на зразок не бачений ще в світі.

Зруйнована промисловість примусила Леніна ввести НЕП (Нову економічну політику), дозволити приватникам відбудувати дрібну промисловість та торговельну мережу. Нагадуємо, що в 1924 році лише в Україні було 96,373 крамниці, в тому числі — 89,233 приватних.

Ця ленінська хитрість дала можливість до деякої міри зменшити економічну кризу і разом з тим закріпити владу.

Поруч з цим було введено в обіг перші совєтські гроші — червінці, відновлено виробництво спиртних напоїв та поширено виробництва цукру. Ці заходи зміцнили державну касу. Адже собівартість горілки 9 копійок за літр, продавався по 8-10 карбованців, а кілограм цукру (собівартість 11 копійок) продавався по 3-4 карбованці. Ця мінімум програма аж ніяк не дозволяла відбудувати зруйновану промисловість. Вихід треба було шукати в „перебудові сільського господарства”.

Що з того вийшло, передаємо цю люту „перебудову” в хронологічному порядку.

Як стверджують документи, предвісником морду української людини був В. Ленін. Його альтернатива звучала: „У кого в руках засоби виробництва, у того і влада”, поширилась і на селян. Тракувалась вона в той самий спосіб: у кого в руках хліб, у того і влада на селі. Це говорило, що і землю, як і фабрики, треба удержавнити.

Удержавлення землі почалося ще в 1923 році створенням ленінських „комун”. Творили їх із членів незможних селян: ледарів, пияків та нездар, що народило глумливу примовку: „А в комуні добре жить, один робить — сім лежить!”

У статистичному збірнику УССР за 1930 рік зазначено, що на кінець 1929 року було 516 комун. В основному це були фіктивні господарства, що складались з кількох родин. Наприклад, в Гемлязівському районі числилось чотири комун, що об’єднували 30 родин, в Брусилівському — дві з 18-ти родин, в Лучинському — лише одна комуна, що об’єднувала 10 родин і т. д.

Усі ці комуні звільнялися від всіх податків, одержували грошову допомогу на придбання тягла, яку розтринькували, а земля лежала облогом. Щоправда, декілька з членів „комуні” сяк-так господарили. Одна з них, Руженська комуна „Новий світ”, що була створена з канадських переселенців, навіть була начебто прибуткова. Пояснюється це тим, що люди в ній були працюючі, привезли з Канади повний комплект найновіших сільсько-господарських машин включно з тракторами та вантажними автомашинами.

Усі комуні під час колективізації були ліквідовані або переіменовані на колективи. Яка доля спіткала канадських комунарів — встановити не вдалось, хоч декому пощастило повернутись до Канади.

Індустріялізація країни

У 1926-27 роках пляном т. зв. „першої п'ятирічки” було заплановано будівництво важкої індустрії: Харківський і Челябінський тракторні заводи, Липецький металургійний комбінат, Воронізький кавчуковий завод, які будували американські інженери, вимагали величезних капіталовкладень у твердій валюті.

Прибутки промисловости і торгівлі ледве покривали поточні витрати. Зовнішня торгівля теж недописувала, бо в основному західнім державам продавали лише хліб, цукор і деяку сировину.

Щоб збагатити державну скарбницю, ЦК партії вирішив провести реконструкцію сільського господарства на базі колективізації, щоб удержавити хлібні ресурси, перетворивши їх в тверду валюту, одночасно покінчивши з приватною власністю.

З цього приводу виникли гарячі дискусії, які породили в Центральному комітеті партії опозиції. Ліві, на чолі з Троцьким, захищали ідею створення зернових фабрик (тепер радгоспи), а праві, на чолі з Бухаріном, захищали приватний сектор. Щоправда, ці опозиції зародились раніш в боротьбі за кермо держави, але саме тепер була нагода помірятися силами.

Внутріпартійна дискусія розгорілась до такої міри, що по всіх партійних організаціях утворились розколи. Газета „Правда” почала видавати „Дискусійний листок”, в якому друкувались взаємообвинувачувальні статті, що давали поживу для дискусій на місцях.

Мені, як студентові журналістичного факультету, пощастило бути на одній з дискусій, що відбулася на провесні 1928 року в Харкові. Вже те, що в тій дискусії брали участь партійні лідери, член політбюро Н. Бухарін і провідні члени ЦК І. Н. Смірнов і Г. І. Яковлев, зробило такий розголос, що важко було дістати перепустку.

Перший з промовою виступив речник лівих Смірнов. Стисло передаю її зміст, як збереглася вона в моїй пам'яті. Зводилася вона (промова) до таких тверджень: — Товаріщ Троцький вніс до ЦК проєкт про створення зернових фабрик, в яких селяни працюватимуть робітниками за грошову винагороду. Таким чином хліб буде в руках держави. За хліб матимем валюту, за яку придбаємо варстатні для заводів.

Бухарін із сарказмов висміяв лівацьку пропозицію і піддав гострій критиці плян першої п'ятирічки щодо будови важкої промисловости, а плян сталінської колективізації назвав воєнно-февдальною формою. Натомість, повторив своє гасло „Обогащайтесь!” — Збагачуйтесь!

Це гасло Бухарін тлумачив так: поле — це не фабрика, де відробив свої години і гуляй; полем керус не тільки людина, а й природа. Восьмигодинним днем хлібом людей не нагодуси. Династія селян любить землю, розуміє її примхи. Тож треба дати селянам свободу, хай збагачуються! Коли хліб буде в селян, він буде і в державі.

Дискусія перетворилась на пвний балаган: ліві захищали ідеї Троцького, праві — Бухаріна. А всі разом засуджували постанову XV З'їзду Комуністичної партії більшовиків про сталінську колективізацію. Але дивним було те, що українські провідні комуністи в рангах міністрів мовчали, ніби трималися неутралітету. Очевидно предбачали, що боротьба з селянами буде катастрофою для села.

Як же сталось, що Сталін закріпився в кремлівському кріслі, коли здавалось, що більшість комуністів були його противниками? Члени ЦК Г. І. Яковлев пояснив не начебто випадком, що стався на засіданні Політбюра, де обговорювались кандидати на генерального секретаря. Кандидатів було два: Й. Сталін і С. Кіров. Під час голосування обидва претенденти одержали однакове число голосів. Тоді звернулися телеграмою до відсутнього члена Політбюра, що відпочивав у Криму, С. Косіора: „За кого подаєте свій голос?” Відповідь була — „за Сталіна”.

Таким чином Сталін став єдиним кандидатом на лідера партії.

Сталінські колгоспи

XV з'їзд партії, що відбувся в грудні 1927 року, генеральним секретарем більшовицької партії обрав Й. Сталіна. Сталінці легко одержали перемогу, дякуючи тому, що троцькісти не змогли зб'юкуватись з бухаринцями, що репрезентували теж російських націоналістів. Останні нобоювались, щоб ліві (що складались переважно з жидів) не захопили в свої руки влади.

На з'їзді було схвалено сталінський проєкт (редагований Лазарем Кагановичем) про колективізацію, яку мали розпочати в Україні й закінчити її до кінця 1932 року.

Виникає питання: чому саме колективізацію почато з України, а не з Росії, чи одноразово по всьому Союзу?

Речник лівих проф. Тарсіц пояснював це так: українське селянство найбільш незалежне, для нього земля — це життя. Зломати овір українського селянства — це означатиме перемогу колективізації по всьому Союзі. Саме цього домагаються сталініці.

Наскільки ця постанова була нежиттєздатна: стверджує те, що на кінець 1929 року по всьому СРСР колективізовано було лише 4,3 відсотка господарств.

У квітні 1929 року XVI з'їзд партії большевиків ухвалив другу, більш жорстоку, постанову про „суцільну колективізацію” в примусовому порядку. Але українські селяни і далі відкидали „гуртове-чортове.” Їх найбільш лякало, що за статутом колгоспники одержуватимуть платню натурою. Виглядало це так: після виконання плянів хлібопоставок, насінного, страхового і кормового фондів — рештка зернових розподілюється на вироблені трудодні. Не тяжко було селянам передбачити, що їм готується.

Сталін, за порадою мудрішого від його виходця з України Л. Кагановича, застосував нечувану кару: 27-го грудня 1929 року в „Правді” появилася його стаття під назвою „Ліквідація куркулів як класи на основі суцільної колективізації”. А 25-го січня 1930 року в цій же газеті в передовиці говорилось про безпошадну висилку куркулів в „отдаленные местности”.

Згадана постанова і наказ Сталіна започаткували розгром українського села і безоглядний грабіж усього істинного, що викликало суцільний голод і масове вимирання українського населення.

За даними статистичного управління СРСР, в 1927 році було 1.100 тисяч куркулів, що нараховувало близько 5 мільйонів душ. Можна припускати, що половина з них жили в Україні. Коли врахувати, що розкуркулювали і середняцькі (підкуркульників) господарства, то цифра пересованих збільшиться на 10-15 відсотків.

Для проведення примусової колективізації Сталін відправив на Україну свого посланця Менделія Хатасвича та 25 тисяч лєнінградських і москвських комуністів. Згодом

до цієї армії ще додано 10 тисяч, які лишилися керувати колгоспами на посадах начальників політвідділів т. зв. Машинно-тракторних станцій.

Людоненавненицькі тисячники протягом 1930-32 років розгромили не тільки заможніші господарства, а й звичайні господарства, що сяк-так зводили кінці з кінцями, а родини їх у товарних вагонах вивезено до Сибіру. Таким чином справжніх українських хліборобів було знищено назавжди.

Про цей розгром Сталін у своїх писаннях згадує: „ЦК ВКП/б/ уповноважив членів партійного апарату арештувати і виселити десятки і сотні тисяч куркулів”.

І все ж після масового розкуркулювання та репресій терор тривав далі. Бож йшлося про те, щоб велику частину українського населення знищити взагалі. Адже первинний плян хлібоздачі по Україні було виконано. Тоді було надано „зустрічний плян”, а після того — плян „самообложення”. І на кінець — наказ про здачу „лишків хліба”, що його вже не було...

Ці „лишки” хліба шукали комсомольські активісти, що розкуркулювали, не тільки по коморах, хлівах, льохах, а й рили городи та розкидали тік, щоб знайти прихований пуд зерна. З гіркотою треба ствердити, що в розкуркулюванні і розшуках за хлібом активну участь брали місцеві українці „комнезамщики”, що згодом першими померли від голоду...

Вже в жовтні 1932 року примара голоду добиралася до кожної хати. Почалася тривога: предбачливі молоді селяни лишали домівки, шукаючи притулку в містах. Але велике безробіття унеможливило знайти будь-яку працю. Країну охопила нечувана депресія, робітники і службовці по два-три місяці не одержували зарплати — животіли авансами.

Раптом поширилася чутка, що на Московщині можна вільно купити борошна, крупи в необмеженій кількості. І почався масовий похід (як на прощу) до Вороніжа, Курська, Орла.

Справді, на базарах російських міст хліба було хоч греблю гати і ціни помірковані — 30 карбованців за пуд. Радо купували хліб і без пригод сідали до поїзда Вороніж — Київ. Але... на першій зупинці відділи ГПУ і міліція хліб конфіскували, власників купленого „як „спекулянтів” арештовували і запроторювали до тюрем.

На початку 1933 року почалася масова смертність. Опухлі люди живилися всякими покидьками: їли дерть, бурякове насіння, макуху (свійські тварини, щури, ховрахи вже були заздалегідь з'їдені). Поширилися страшенні вісті про людодїство.

Поскільки в нашій пресі часами згадується страшне слово людодїство, в ім'я правди мусимо децю спростувати. Вже після голоду побував я в сотнях сіл в багатьох областях. З розповіді селян це людодїство виглядало зовсім інакше. Таких матерів, що збожеволїли, начебто заповідяли смерть своїм дітям, — не було багато. Хіба окремих один-два випадки; проте люди найшвидше засвоюють такі чутки і потім повторюють їх. Але були випадки, коли злочинці-спекулянти для наживи виробляли ковбаси з людського м'яса, але це не були селяни...

Були і інші приклади жахїть: прикладом може бути Бердичівський дитбудинок для безпритульних. Під час голоду до цього будинку міліція приводила щоденно десятки безпритульних підлітків. Директор Шапіро заносила їх до реєстру, одержувала на них придїл, який продавала на базарї (по 500 карбованців за пуд борошна), а дітей морила голодом. Протягом року відвезено на цвинтар біля тисячі підлітків, але придїл на них одержували далї. Під час судового процесу виявилось, що робилось це злочинство з дозволу міських керівників. А що ж? Декого "виключили" з партїї, декого засудили на два-три роки примусової праці для так годиться, Гвєс...

Були окремі випадки, що дехто з голодуючих у нестямї старався їсти м'ясо померлих. Але знову ж таки: це не було загальне явище серед голодуючого народу. Треба не забувати, що в ті роки українське село було релїгїїце і жило по-Божому.

Мусимо ще згадати, що лїва опозиція, троцькісти, намагалась на трагедїї українського села нажити собі політичний капїтал. Л. Троцький звернувся з відозвою „До руських рабочїх“, в якїї намагався довести, що сталїнська політика веде до розвалу країни. І хоч відозва ця розповсюджувалась на заводах, впливу на робїтників не зробила.

Цей лист дав підставу Сталїновї наказати ГПУ (Державному Полїтичному Управлінню) про поголовний арешт „лївого ухилу“. Троцького було вислано до Туреччини, а його однодумцїв запроваджено до спецїальних

таборів на Амурі. Це був чи не найбільший за кількістю заарештованих погром жидів за всю історію Російської імперії. Дивно тільки те, що жиди у вільному світі про це замовчують.

Саме в той час, як українські селяни вимирали, хліб український ішов до західних держав у обмін на валюту. Інакше кажучи: перші тракторні заводи, металургійний комбінат і кавчуковий завод побудовані за пограбований хліб в українських селян, які померли голодною смертю.

Нарешті в 1933 році почалася друга фаза колективізації в Росії. Щоб не викликати спротиву, Сталін опублікував у „Правді” листа „Головокружіння від успіхів”; розгром українського села вважалось „успіхом”, але застосовувати такі методи в Росії було заборонено.

Щоб закріпити „успіхи” в Україні та централізувати будь-який опір, Москва наказала знищити провідну верству інтелігенції. Насамперед було ліквідовано під кінець 1920-их років рештки УАПЦеркви, а її ієрархів і духівництво заборонено до концтаборів. Після цього почалися судові процеси: Шахтинська справа, СВУ (Спілка Визволення України), процеси над працівниками освіти, кооперації, фінансово-економічних установ (кінець 20-их і початок 30-их років), Розгром „Червоного козацтва”, українізації та арешти працівників культури, мистецтва і літератури. І почалася пляномірна русифікація, яка триває і нині.

У 1937 році було проведено черговий перепис населення; підсумки його були такі жахливі, що прийшлося перепис скасувати, а керівників, що його провели, знищити або на різні строки засудити. Наступний перепис 1939 року з певними приписками не міг приховати великого голодомору, демографічної катастрофи в Україні.

Ось що говорять советські цифрові дані: в 1920 році жило в Україні 25,5 мільйона населення, в 1926 — 29 мільйонів, а за переписом 1939 року населення становить лише 31 мільйон. За 13 років людність зросла лише на 2 мільйони. Якщо ж врахувати приписки та переселення росіян в Україну, то рівень населення становитиме ту ж цифру, що була в 1926 році, тобто не більше — 29-ти мільйонів.

Якщо припустити, що в ці роки середньорічний приріст був 20-х років — 1 міль. річно, то населення на кінець 1939 року мало б бути не менше 42 мільйона душ. Де ж ділося одинадцять мільйонів?

Децю пояснює інше число. За даними 1930 року в Україні жило біля півтора мільйона росіян, а за переписом 1959 року їх вже є 7,4 мільйона. Це число стверджує, що і після війни російське населення переселяють на українські землі, щоб прискорити денационалізацію та створити єдиний совєтський (читай — російський) народ.

На мій погляд, ССРСР — це Совєтська монаргократична держава, в яку вилетено в одну сукупність кілька систем: феодално-рабовласницьку, державо-капіталістичну і сурогатно-соціалістичну. Тому і панує беззаконня, сваволя, терор і грабiж поневолених народiв.

Ця держава стала єдиним продуцентом виробництва і збуту; єдиним працедавцем, де робітники і колгоспники працюють за визначену державою мізерну платню. І, найголовніше, що цей примус утримується на перманентному страхові.

Держава виступає в ролі єдиного працедавця, а робітник — у ролі найманої сили, об'єднаної в „державні профспілки”. Саме через це наявна тут низька продуктивність праці і низька якість продукції. Навіть витворилось поняття: „роботодавці роблять вигляд, що вони нам платять, а ми робимо вигляд, що їм працюємо”.

Вже півстоліття тривають примусово створені колгоспи, керовані розбухлим бюрократичним апаратом, а хліба і до хліба бракує. Не допомогло „укрупнення колгоспів”, спеціалізація їх та збільшення присадибних ділянок, створених з надією, щоб засобами приватника зменшити постійну харчову кризу в країні. Нарешті влада знайшла вихід — купувати в капіталістичній Америці і Канаді хліб, щоб застрахуватися від голоду.

Доречно згадати, що в 1910 році царська Росія продала західнім державам 847 мільйонів пудів хліба, бо справді продукувалося в її межах більше, ніж було потрібно для прохарчування населення. Все лихो і акумульовано в колгоспній системі, яка не життєздатна. Але чи піде Кремль на ліквідацію колгоспів? Поки що жадних підстав для цього нема. Бо в совєтах диктує не логіка і глузд, а політика.

Але коли б сталося так, що колгоспи відійдуть у забуття (а це мусить колись статися, якщо совєти мають стати самовистачальними), то, щоб виховати покоління справжніх хліборобів, треба чекаги щонайменше 10-15 років.